

Nina Vodopivec

OD NITI IN MAJICE DO DRUŽBENEGA STANDARDA: POGLED V SOCIALISTIČNO TOVARNO

Ob pregledovanju zapisnikov sej delavskih svetov tekstilne tovarne Pletenina v Zgodovinskem arhivu Ljubljana poleti 2014 je moja pozornost vzbudila vloga socialne delavke v tovarni³¹². Ob koncu šestdesetih let 20. stoletja je na podlagi sistematično zasnovanih raziskav podjetju razkrivala problematiko kolektiva in oblikovala smernice za njihovo reševanje. Na osnovi njenih analiz je vodstvo skupaj z delavskim svetom sprejemalo nadaljnje ukrepe, načrtovalo socialno politiko ter vzpostavljalo družbeno infrastrukturo.

312 V prispevku se sklicujem na gradivo zapisnikov sej delavskih svetov, ki je vključeno v fond tekstilne tovarne Pletenina (ZAL, LJU 572).

Socialna delavka se je poleg skupnostnih problemov zavzela za posameznike, izpadle iz sistema vnaprej določenih kategorizacij, ki je po točkah razvrščal zaposlene kot npr. pri reševanju stanovanjskega vprašanja – tistih, ki niso prišli na prioriteto listo. Urejala je medosebne odnose in skrbela za usklajevanje družinskega ter delovnega življenja. Presenetil me je celosten pristop njenega dela, razumevanje organizacije dela in podjetja v socialističnem gospodarstvu, kot tudi pozornost, ki jo je bila deležna na sestankih delavskih svetov. Poiskala sem njeno ime in jo obiskala. Ponosna mi je povedala, da je bila prva socialna delavka, ki je najprej v Polzeli, leta 1969 pa v Pletenini to službo šele vzpostavljala: *»Ko pridete v kolektiv, ga morate najprej testirati, spoznati. Ta podatek je vsebina, s čim se ukvarjati. Takrat se je zelo gledalo na družbeni standard, zelo poglobljalo. Zdaj pa v kaj vlagati? Pletenina je materialno dobro stala, so rekli, stanovanja, pa vrtce. Vprašali so, kaj mislim. Rekla sem, moram najprej videti sestavo kolektiva, izvedeti razmere posameznih ljudi, da se potem ve, kako planirati. Pregledala sem osebne kartone, naredila vprašalnik. To je bilo ogromno mladih ljudi, ki so pričakovali posojila. Jaz to obdelam in poročilo naredim. In! ...«* Ob tem je kratko pomolčala in nato nadaljevala, *»dokažem, da se ti problemi šele začenjajo. To se je videlo iz starostne strukture, po stanu. Bilo je ogromno mladih deklet, to bo zakon, to bodo otroci, vse to sem komentirala, in smo videli, da so potrebe po stanovanjskem vprašanju, po ureditvi varstva otrok ogromne, da smo šele na začetku.«* Tako je pripovedovala Marina Oštir, ob tem pa pomenljivo pokomentirala: *»To je neobičajno za gospodarstvo, ne, ta anketa?«*³¹³ Prav to je presenetilo tudi mene. V nadaljevanju mi je povedala, da je pri delu skrbela za oboje: celostno reševanje problemov je bilo na prvem mestu, *»ker na tak način pokažeš kolektivu, da si potreben«*, hkrati pa individualno delo in reševanje specifičnih primerov.

V knjižnici Fakultete za socialno delo sem našla seminarske naloge, diplome in magisterije, v katerih so študentje – pogosto so bili v podjetjih že zaposleni kot strokovni ali tehnični kader – razkrivali probleme, s katerimi so se srečevale delavke in delavci v socializmu, ter tako opozarjali na potrebo po vzpostavljanju socialnega dela v podjetjih. Najprej sem izhajala iz problemov tekstilnih delavk, predvsem žensk. To je bila tema, ki sem jo že poznala. V raziskavah sem se v zadnjih trinajstih letih ukvarjala s spomini tekstilnih delavk in delavcev ter z njihovimi izkušnjami dela. Ob tem sem posredno spoznavala probleme, s katerimi so se delavke spopadale izven delovnega okolja; to so bili predvsem stanovanjski problemi (delavke so živele v slabih stanovanjih, pogosto družina ni živela skupaj), varstvo otrok, fizična in psihična preobremenjenost, številna obolenja ipd. To vprašanje sem želela poglobiti. V nadaljevanju me je zanimala participacija delavk na sestankih delavskih svetov. Presenečena sem bila nad

313 Intervju, Oštir.

živahnimi razpravami in nad pomenom, ki se ga je pripisovalo kvaliteti življenja, t. i. družbenemu standardu. Pri tem ni šlo zgolj za usklajevanje z ideološkimi normativi, temveč za konkretna življenja, za preplet družbene in ekonomske funkcije v gospodarstvu oz. socialne ter ekonomske politike.

V prispevku obravnavam problematiko socialnega dela v socialističnih tovarnah. Izpostavim osrednja vprašanja, ki jih je obravnavala služba, predvsem v navezavi na konkretne probleme tekstilnih delavk. V zaključnem delu načnem vprašanje vrednotenja dela tekstilnih in socialnih delavk kot ženskega dela. Teme povežem z metodološkim vprašanjem preučevanja žensk v gospodarstvu oz. dela žensk.

SOCIALNO DELO V PODJETJIH

Izhajajoč iz druge kulture, kot bi raziskovalno situacijo opisala v antropološkem jeziku, tako generacijske, kognitivne, ideološke in družbene, me je pri pregledovanju arhiva sej delavskih svetov najprej presenetila pozornost, ki so jo na sestankih posvečali socialni politiki in usklajevanju družinskega ter delovnega okolja zaposlenih. V okviru takšnega razumevanja socialna politika ni (bila utemeljena) »*zgolj kot zaščitniška politika marginaliziranih skupin, temveč življenjskih in delovnih pogojev celotnega prebivalstva, zlasti gospodarstva*«. ³¹⁴ V primerjavi s sodobnim časom gre torej za precej drugačno razumevanje socialne politike ter gospodarstva. ³¹⁵

Socialno delo se je v podjetjih vzpostavljalo v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Do osemdesetih let se je število socialnih delavcev v gospodarstvu sicer povečevalo, njihova vloga pa marginalizirala. ³¹⁶ V začetku je socialno delo rabilo temeljni reorganizaciji podjetja, skupnim problemom celotne delovne organizacije (močna je bila povezava z lokalno skupnostjo) in sistematičnemu raziskovanju. V tem se je razlikovalo od zgolj administrativnega kadrovanja po evidenčnih karticah, kakršna je bila v podjetjih politika pred tem. Analize naj bi sistematično zaznavale probleme, se osredotočale na konkretne razlage ravnanja ljudi, odkrивale ozadja problemov, kot na primer bivanjsko, zdravstveno in tudi družinsko problematiko zaposlenih, zato so temeljile na anketah in pogovorih z njimi. Metodološko bi lahko rekli, da je šlo za emsko perspektivo, za težnjo po pogledu na problem od znotraj, zato da bi učinkoviteje in v sodelovanju s tehnično strokovnimi službami načrtovali načine njihovega reševanja. ³¹⁷

³¹⁴ Vodopivec, Organizacija socialnega dela, str. 6.

³¹⁵ Več o tem, kako opredeljujem sodobno preoblikovanje in razumevanje gospodarstva ter socialne politike, gl. Vodopivec, Država, trg, podjetje.

³¹⁶ Leta 1972 je bilo v gospodarstvu zaposlenih 143 socialnih delavcev, ki so večinoma delali v socialno kadrovskih službah, sredi osemdesetih let pa po neuradnih podatkih okoli 400 (Rapoša Tajnšek, *Socialno delo*, str. 122).

³¹⁷ Takšni so tudi poudarki metodike socialnega dela v prvem učbeniku leta 1959 (Vodopivec, *Priročnik*).

Tehnološki modernizaciji v industriji je sledilo uvajanje novih znanj v podjetja. Prihajalo je do specializacij, več je bilo potreb po družboslovno humanističnih poklicih. V petdesetih letih je kadrovska politika v podjetjih postajala bolj načrtna, v okviru le-te se je (na pobudo sindikatov) razvijalo socialno delo.³¹⁸ V gradivu, v katerem so strokovnjaki utemeljevali vzpostavljanje socialnega dela v podjetjih in ga je med drugim sooblikovala moja babica, prof. Katja Vodopivec, je bil poudarek prav na kompleksni obravnavi človeka v gospodarstvu.³¹⁹ Socialni delavci v podjetjih naj bi sodelovali pri izgradnji stanovanjskih blokov za zaposlene (celo dajali predloge v zvezi s projektiranjem), pomagali pri odločanju o dodelitvi stanovanj, pri organizaciji prostega časa, počitnic, opozarjali na socialno pogojene zdravstvene probleme ipd. Med njihovi primarnimi nalogami je bilo tudi urejanje medsebojnih odnosov ter spremljanje ozračja v kolektivu. Ob temeljnih nalogah je bilo (leta 1958) poudarjeno, da je treba opozarjati na posebne probleme žensk, na organizacijo odmora doječih mater (skrajšan delovnik), razmišljati o možnosti uvedbe polovičnega delovnega časa (za matere z več otroki), organizirati tečaje o negi, vzgoji otrok. Naloge socialnih delavcev naj bi bile tudi v izbiri primernih delovnih mest za noseče in doječe matere, problematika nočnega dela, fizične izčrpanosti, obolevnosti, skrb za udobnost pri delu, za prevoz na delo ter skrb za prehrano (kar je zajelo tudi ceno in kvaliteto³²⁰).

Arhivsko gradivo, pogovori s štirimi socialnimi delavkami in naloge študentk ter študentov kažejo, da je v mnogih primerih v šestdesetih in deloma tudi v sedemdesetih letih delo socialnih delavcev v podjetjih potekalo tako. Veliko časa in pozornosti so med drugim posvetili vprašanju usklajevanja dela in družinskega življenja delavk in delavcev, kar kaže na kompleksno razumevanje delovnega in družinskega okolja v medsebojni povezanosti. Profesorica v pokoju s Fakultete za socialno delo Pavla Rapoša Tajnšek se spominja ene prvih socialnih delavk v Muri, Marije Vild, še iz otroških let. *»Na nedeljsko popoldne smo sedeli zunaj, odrasli so se pogovarjali, otroci igrali in pride mlajša ženska z dvema otrokoma v naročju, objokana. Marija je ostala, odšla k njej, se z njo pogovarjala, potem sta*

318 Profesorica Pavla Rapoša Tajnšek je po pregledu industrijske socialne delavke Marie Louise Ginete (*A Short History*, str. 49-50) začetke socialnega dela v podjetjih povezala z zaposlovanjem žensk v tovarnah med prvo svetovno vojno. V Angliji so za potrebe velikega števila novozaposlenih žensk skrbele nadzornice. Angleške izkušnje so po prvi svetovni vojni preučili v Franciji, kjer so tudi zakonsko določili, da mora vodstvo podjetja z več kot sto zaposlenimi delavkami najeti posebno nadzornico. Njene naloge so bile sprejem in razporejanje delavk, skrb za higienske razmere, socialno varstvo zaposlenih delavk in obravnavanje pritožb nad delovnimi razmerami (Rapoša Tajnšek, *Socialno delo*, str. 97).

319 *Socialne službe*.

320 Po priporočilu mednarodne organizacije dela je akcijo za razširitev družbene prehrane sprožil republiški Svet ZSS leta 1956. Dve leti kasneje naj bi se od približno 400.000 zaposlenih v menzah prehranjevalo le 22.000 ljudi. Razlogi naj bi bili predvsem v slabi kvaliteti ter v previsoki ceni. – *Socialne službe*, str. 40, 41.

skupaj odšli. Ko se je vrnila, je mami pripovedovala, da je delavka njihovega podjetja, ima hude težave doma, da jo je mož pretepel, jo vrgl iz stanovanja in da je šla uredit za nekaj dni prenočišče v hotelu, za otroke, potem bo pa iskala druge rešitve. Tako sem se prvič srečala s socialnim delom v delovnem okolju. Ampak ta gospa ni samo pomagala posameznikom, imela je visok položaj v tedanji vodilni strukturi, bila je zelo spoštovana, sodelovala je tudi pri odločitvah, kam bodo vlagali denar, kaj bodo delali, ne pri čisto ekonomsko tehnoloških, ampak drugih vprašanjih podjetja.»

Na tem mestu ne bom razglabljala o tem, kakšno vlogo je imelo socialno delo v okviru socialistične ideologije, ne o problemih njenih pobudnikov. Konkretni problemi, s katerimi so se soočali socialni delavci v podjetjih v šestdesetih letih in kasneje, so bili namreč drugačni: izhajali so iz ekonomske logike. *»Že takrat nekateri niso hoteli slišati, da je podjetje dolžno za ljudi tudi poskrbeti, ne pa samo (od njih) zahtevati,«* je komentirala nekdanja profesorica Rapoša Tajnšek.³²¹ Socialna problematika je imela v podjetjih pomembno mesto, a je bila vendar obravnavana ločeno od ekonomske; sicer v prepletu, a ločeno. Po mnenju profesorice Rapoše Tajnšek je socialno delo v delovnih organizacijah spremljal odklonilen odnos, ker *»je bilo vedno vprašanje, kako dokazati ekonomske koristi socialnega dela, s čimer bi socialni delavci upravičili svoj prispevek delovni organizaciji«*.

Pri tem pa je treba vendarle poudariti pomen, ki so ga v okviru družbenega samoupravljanja pripisovali socialnim nalogam ter razumevanju gospodarstva v družbeni vpetosti. Pri razvoju po socialističnem modernizacijskem scenariju ni šlo zgolj za številke ter rast kapitala in proizvodnje, temveč poleg povečanja produktivnosti za modernizacijo družbe in vzpostavitev osnovne infrastrukture, katere neločljiv del je bil poleg cest, elektrifikacije, kanalizacije ipd. osebni in družbeni standard ljudi.³²² Družbeni standard je po tedanjem razumevanju obsegal kolektivno zadovoljevanje potreb, zdravstveno in socialno varnost, urejene delovne in življenjske razmere zaposlenih. Arhivsko gradivo tovarne Pletenina in naloge študentk oz. študentov na to temo kažejo, da je bilo največ pozornosti namenjeno stanovanjski problematiki (stanovanjski problem je bil ogromen), ureditvi prehrane, varstvu otrok, premestitvi na druga delovna mesta v podjetju itd.³²³ *»Takšne službe so bile potrebne za občutek sigurnosti posameznega delavca in pripadnost podjetju, za vzdušje kolektivne odgovornosti med delavci,«* je pokomentirala upokojena profesorica.

³²¹ Intervju, Rapoša Tajnšek.

³²² Družbeni standard je, kot sem že zapisala, zajel ureditev prehrane, prevozov, gradnjo stanovanj, otroško varstvo, zdravstveno službo, letovanje, usklajevanje z družinskim življenjem, delo na področju invalidnosti, v konkretnih tovarnah tudi drugo, npr. rekreacijo kot preventivo pred obolenji.

³²³ Pri premeščanju na druga delovna mesta je šlo predvsem za matere, nosečnice in obbolele. Potrebno je bilo poskrbeti, da se pri premestitvi ni spremenil plačilni razred.

Socialistične tovarne so načrtno vzpostavljale občutja pripadnosti in gradile delavske identitete.³²⁴ V tedanjih predstavah so bili delavci družbena bitja, ki v skupinskih odnosih zadovoljujejo svoje družbene potrebe (po varnosti.) Razvoj in družbeno varnost danes razumemo drugače, v socialističnem obdobju pa je bila utemeljena kot jedro, ob katerem se oblikujeta delavska pripadnost in identiteta. Pripadnost gre v tem kontekstu razumeti kot mrežo družbenih odnosov, pravic, obvez, dolžnosti in reprocitet, ki ne obsegajo le delovne, in z delovnim okoljem povezane družbene mreže, temveč tudi socialne in družbene odnose zunaj tovarniških zidov in povezujejo tovarno z lokalno skupnostjo. Socialno delo v podjetjih naj bi izgubljalo pomen, ko so se začeli strokovnjaki intenzivneje ukvarjati s posameznimi primeri oz. se poglobljati v individualne težave ljudi. »*Za posamezne delavce je bilo to dobro,*« je pokomentirala upokojena profesorica Rapoša, »*za status socialnih delavcev v podjetjih pa slabo, ker so jih identificirali z najbolj problematičnimi delavci.*« Obravnava in skrb za marginalizirane skupine med zaposlenimi je, kot je opozorila, marginaliziralo sam poklic oz. službo. Na začetku, ko se je socialno delo v podjetjih vzpostavljalo, je namreč služba poleg skrbi za družbeni standard (ki je vključil vse zaposlene v organizaciji), kadrovanja in administrativnih opravil zajela predvsem socialnovarstvene naloge na ravni organizacije (skrb za medosebne odnose, higiensko tehnično varstvo, službo socialnega zavarovanja). V nadaljevanju pa se je vedno bolj osredotočala na skrb za posameznika oz. konkretnih skupin, predvsem invalidov, delavcev migrantov (od sedemdesetih let naprej), mladih, žensk ter alkoholikov (od konca sedemdesetih let in v osemdesetih letih).³²⁵ Proti koncu osemdesetih let je bilo pri socialnem delu v podjetjih več kurative, manj pa preventivnega ter timskega dela. Raziskovalka, ki je konec osemdesetih let orisala delo socialnih služb v gospodarstvu, je zapisala, da je navzočnost ter razvitost socialnih služb odvisna od subjektivnih dejavnikov, ne od objektivne situacije v podjetju.³²⁶

Socialni delavci so se v podjetjih (sicer resda odvisno od vodstva tovarne) vseh trideset let soočali z različnimi ovirami, njihovo delo so spremljali dvomi. Posebej so se pritoževali zaradi nerazumevanja vodstev podjetij in tehničnih strokovnjakov. Iz nalog študentk in študentov Fakultete za socialno delo³²⁷ v sedemdesetih letih je razvidno, da so se socialne delavke v podjetjih (večinoma so bile ženske) pogosto srečevale s preobilico administrativnega dela, s številnimi

324 Več o tem gl. Vodopivec, Družbene solidarnosti.

325 Alkoholizem je bil sicer glede na evidentirane primere na četrtem mestu (za družinskimi in osebnimi problemi), glede na čas, ki so ga za njegovo reševanje porabili socialni delavci, pa na tretjem. – Rapoša Tajnšek, *Socialno delo*, str. 123.

326 Ovsenik, *Socialna politika in socialno delo*, str. 10, cit. po: Rapoša Tajnšek, *Socialno delo*, str. 126.

327 Fakulteta za socialno delo je bila je ustanovljena kot šola za socialne delavce (z dveletnim programom) leta 1955. V sedemdesetih letih je bila vključena v Univerzo v Ljubljani kot višja šola. Fakulteta je postala leta 2003.

reorganizacijami, se jezile nad pomanjkanjem stika z delavci, nad vedno več birokracije. Opozorila številnih študentk in študentov, da socialna služba v delovnih organizacijah ni administrativna, temveč strokovna služba, kažejo na prevladujoče razumevanje in odnos do socialnega dela v podjetjih in družbi. Kljub temu je poveden podatek, da je bilo v kranjski Savi leta 1988 zaposlenih 4600 ljudi, v oddelku za socialno varstvo in družbeni standard pa kar 14.³²⁸

Po letu 1990 se je socialno delo usmerilo predvsem v zmanjševanje in blaženje posledic socialne negotovosti, število socialnih delavcev se je zmanjševalo. Ob redefiniranem razumevanju ekonomije in gospodarstva se je poglobila ločnica med ekonomsko in socialno politiko, redefinirala delavska subjektiviteta, preoblikovali so se režimi kadrovanja (v okviru upravljanja človekovih virov) in tehnike discipliniranja.

Izjava, ki jo je v devetdesetih letih ob priložnosti izjavil novodobni politik (a se jo je slišalo v vsakdanu tudi na drugih mestih) – »sociala ven iz podjetij«,³²⁹ je dokončno reducirala razumevanje socialnega dela na vlogo socialnega ventila. Besede niso bile mišljene kot kritika oz. obsodba te službe, temveč kot poziv k drugačnemu obnašanju gospodarskih subjektov v novih tržnih razmerah.³³⁰

Službe socialnega dela v podjetjih danes ni več. Problemov na delovnem mestu, pri usklajevanju dela z družinskim življenjem ali zaradi (življenjskih) socialno ekonomskih okoliščin zaposlenih pa je dejansko vedno več.³³¹ Z redefinirano socialno politiko in politiko zaposlovanja v postsocialističnem tržnem sistemu (predvsem po pristopu v EU) se pozornosti v družbi ne posveča usklajevanju družinskega in delovnega okolja. Sodobna aktivna politika zaposlovanja dejansko pomeni individualizacijo, politiko aktivacije posameznika; za svojo zaposljivost naj bi namreč poskrbel kar posameznik sam, država naj bi mu pri tem zgolj asistirala. Poleg spremenjenih politik zaposlovanja je politika fleksibilizacije trga dela povezana z racionalizacijo stroškov socialne zaščite v EU. Modernizacija sistemov socialne zaščite je utemeljena v uveljavljanju (večje) odgovornosti posameznika. Posameznik naj bi sam poskrbel za svoj socialni položaj, država naj bi dosegla učinkovitost na račun odgovornih in ozaveščenih državljanov ter pogodbenih izvajalcev socialnih storitev. Socialna vprašanja zaposlenih prav tako niso več predmet posebne pozornosti vodstva podjetij, njihovega načrtnega spremljanja in raziskovanja.³³²

328 Rapoša Tajnšek, *Socialno delo*, str. 122.

329 Sama sem na takšno izjavo naletela v pogovoru z zaposleno kadrovsko uslužbenko v tekstilni tovarni pri terenskem delu.

330 Rapoša Tajnšek, *Socialno delo*, str. 3.

331 Na to poleg socioloških študij in študij obolenosti zaradi prestrukturiranja (rast kardiovaskularnih bolezni, depresivnih motenj) kaže tudi povečano število pisem varuhinji za človekove pravice. Vedno več je anonimnih pritožb zaradi detektivskih nadzorov v času bolniške in mobinga na delovnem mestu.

332 Več o tem gl. Vodopivec, Samoodgovornost.

PROBLEMI TEKSTILNIH DELAVK

V obdobju socializma so bili posebne skrbi deležni stanovanjska vprašanja, prehranske diete ter ugotavljanje vzrokov bolezni zaposlenih. Vsa ta področja družbene skrbi so bila izredno pomembna za tekstilno delavstvo. Tekstilne delavke so se poleg že omenjenih neurejenih bivanjskih razmer spopadale predvsem z revmatičnimi obolenji (hrbtenica) in s kroničnimi obolenji dihal, kar pomeni z delovnimi in življenjskimi okoliščinami pogojenimi boleznimi. Ko proizvodna delavka zaradi obolenja ni mogla več delati, so jo v Svilanitu premestili: *»Smo pogledali, kaj ni bilo ustrezno, in smo potem reševali vse probleme v okviru njene delovne sredine, ne da bi šla zdaj delavka na odpad. Če je šivilja dobra, a ni škoda, da gre iz šivalnice ven? Prilagodili smo ji mašino, ji uredili delo, da je dve uri zlagala brisače, dve uri šivala.«*³³³

»Sem poznala vsak primer posamezno, pa četudi je tovarna štela devetsto ljudi, poznala sem njihovo konkretno situacijo v delovnem okolju in doma,« je pokomentirala Marina iz Pletenine.³³⁴ Medosebne odnose je bilo treba reševati sproti, transparentno in z občutkom, so opozorile vse sogovornice. *»Največ problemov je bilo zaradi odnosov na delovnem mestu in v družini. Ljudi je bilo treba usposobiti za drugačno gledanje in za razreševanje,«* je povedala Ivana iz Svilanita. *»Industrija se je spreminjala, širila. Ogromno je bilo prilagoditvenih problemov, ne samo zakonskih, tudi odnosa do otrok. Treba je bilo vključiti obveznosti izven doma, to ljudem povzroča veliko težav, pa bolezni. To je bil velik problem. Ugotoviti je bilo treba, včasih tragične stvari, obupne stanovanjske razmere, velika je bila obremenjenost, nerazumevanje, nerazumevanje, nerazumevanje, hude nevroze. Če je imel nekdo problem v službi, smo šli tudi domov.«*³³⁵

»Jaz kot otrok samohranilke sem videla, da je bila tovarna tista, ki je otroke pomagala gor spraviti,« je pokomentirala nekdanja uslužbenka Predilnice Litija. *»Koliko je fabrika takih izgubljenih otrok vzela pod okrilje in jih tako rešila!«*³³⁶ Takšni skrbi se je poleg štipendiranja in poletnega honorarnega dela otrok zaposlenih pridružila »očetovska skrb« direktorja, ki je otroke osebno poznal (jih vključeval tudi v nogometno reprezentanco ipd.). Opisane odnose med direktorji, delavkami in tovarno lahko razumemo tudi kot socialistični paternalizem, pri čemer je paternalistično ravnanje vodstev podjetij lahko marsikdaj reproduciralo mizogine vzorce, a je vendar hkrati zagotavljalo tudi številne možnosti, ki so sebi lastno življenjsko dinamiko krepile avtonomijo zaposlenih žensk.

³³³ Intervju, Skamen.

³³⁴ Intervju, Oštir.

³³⁵ Intervju, Skamen.

³³⁶ Intervju, Kralj.

Razpetost med delom in domom je sestavni del zgodbe o industrijski modernizaciji ženske matere kot tudi njene socialistične različice. Jane Schneider³³⁷ je dileme in dvomnja deklet ob zgodnji industrializaciji moderne Evrope povezala z zgodbo o Špircparklju. V zgodbi mora v stolp zaprta mlinarjeva hči iz slame splesti zlato nit. Za pomoč zaprosi Špircparklja, ta pa v zameno zahteva njenega prvorojenca. Zgodba predstavlja dilemo odločitve: v zameno za boljšo prihodnost in bogastvo so dekleta žrtvovala otroke. Zgodbe o tekstilnih delavkah, ki so zapuščale svoje otroke, ko so odhajale na delo, so dobro znane tudi v Sloveniji. Po pripovedovanju nekaterih sogovornikov naj bi iz stanovanj tekstilnih delavk slišali jokati otroke.³³⁸ Ne glede na resničnost takšnih zgodb je iz vsakdanjega časopisja v socializmu in pogovorov očitno, da so tekstilne delavke (in druge zaposlene matere) ob odhodu na delo spremljali občutki krivde.

Kadrovska uslužbenka v Predilnici Litija Lea Rappl se je pri delu neprestano srečevala s problemi proizvodnih delavk. Leta 1967 se je zato, »zaradi potrebe«, kot je poudarila v intervjuju, odločila izdelati nalogo, kjer je probleme analizirala in pokazala na potrebo po socialni delavki v podjetju.³³⁹ Takrat je bilo v Predilnici zaposlenih 874 ljudi, od tega je bilo 632 žensk. 53 %³⁴⁰ žensk je imelo otroke, njihova povprečna starost je bila 34,8 leta. Lea se je v analizi osredotočila na matere, zaposlene v proizvodnji. Anketirala je 192 mater s 353 otroki. Ugotovila je, da so otroke najpogosteje varovali stari starši (v 54 primerih). Varstvo v otroškem vrtcu je imelo le 14 mater. V 47 primerih otroci niso bili varovani, 17 jih ni niti živelo – zaradi neprimerne stanovanja ali pomanjkanja varstva – skupaj z materjo.³⁴¹ V Litiji je bil v tistem času en vrtec, kjer je bilo nekaj več kot sto otrok. Vrtec v popoldanskem in nočnem času ni imel organiziranega varstva, delavke pa so delale v treh izmenah, tudi ponoči.³⁴² Cilj njene naloge je bil pokazati, da kadrovska služba petih ljudi ne zmore reševati raznolike problematike 900 zaposlenih in da bi morali zaposliti socialnega delavca, ki bi poleg pomoči pri reševanju stanovanjske problematike in otroškega varstva ponudil pomoč samskim materam, jim pomagal pri konkretnih težavah z otroki in pri reševanju njihove zdravstvene problematike (38 % mater je odgovorilo, da ima probleme z obolenji), da bi skupaj z zdravnikom iskal primerne rešitve za delo in posledično preoblikoval delovna mesta.

337 Schneider, *Rumpelstiltskin's Bargain*, str. 7, 8, cit. po: Collins, *Threads*, str. Xi.

338 Ob tem se sklicujem na terensko gradivo, ki sem ga zbirala v času doktorskega študija med letoma 2002 in 2005.

339 Intervju, Rappl; Rappl, *Problematika*.

340 Intervjuvala je matere, proizvodne delavke, ki so delale v nočni izmeni.

341 V ostalih primerih so otroke čuvali tuji ljudje, gospodinska pomočnica ipd.

342 Vse intervjuvane so poleg dela v tovarni opravljale tudi gospodinska dela. 176 jih je delalo tudi na kmetiji. 110 delavk je počitnikovalo v letovišču tovarne, 67 delavk pa jih je ostalo doma, 61 od slednjih je za vzrok navedlo pomanjkanje finančnih sredstev. – Rappl, *Problematika*.

Lea je bila mati dveh otrok. Sama je razmišljala, da bi zaposlitev v Predilnici pustila, saj ji je bilo težko usklajevati družino, dom in delo v tovarni,³⁴³ a so jo sodelavke prepričale, naj tega (zaradi pokojnine) ne stori. Mož jo je podpiral, ji stal ob strani, privoščila si je gospodinjsko pomočnico. Verjetno je tudi njena lastna izkušnja vplivala na izbor teme naloge. V predilnici so na podlagi njene naloge zaposlili socialno delavko.

Analize kažejo, da Predilnica Litija ni bila osamljen primer. Varstvo otrok je bil ogromen problem, ki so ga najpogosteje reševali z »babica servisom«, s »sihtanjem« (menjaje mož in žena), s širšo družino ali tako, da so otroci živeli pri starih starših ali pri kakem drugem sorodniku. Redkeje so varovanje otrok poskušali urediti s pomočjo sosed oz. tujih oseb. Problem je bil toliko bolj pereč, saj so se pri širitvi industrije in odpiranju podružnic (manjših tovarniških obratov) na podeželju zaposlovala predvsem mlada dekleta.

Slika iz rudarskega Zagorja sredi šestdesetih let je pokazala, kako se je načrtno vzpostavljala gospodarska infrastruktura, ki naj bi zaposlovala ženske.³⁴⁴ V rudarski regiji namreč tradicionalno ni bilo zaposlenih veliko žensk. Z odpiranjem šivalnice Lisca in tovarne elektroporcelana pa so se ženske (poleg v servisnem sektorju) začele zaposlovati v industriji. Ob tem pa so se pojavljali novi problemi, in to ne zgolj zaradi pomanjkanja vrtcev. *»Premajhna skrb za ženske se kaže v izredno pomanjkljivi evidenci med zaposlenimi ženskami, materami in njihovimi otroci v občini in delovnimi organizacijami,«* je opozoril študent socialnega dela Rudi Prašnikar v magistrski nalogi leta 1966.³⁴⁵ *»Podjetja nimajo analiz o pojavih med zaposlenimi in o njihovih problemih. Ker ne poznajo osebnih problemov, tudi ne skrbijo za posamezne kategorije zaposlenih.«*³⁴⁶ Med problemi je navedel neorganizirano prehrano in manko servisnih služb (ki bi pomagale zaposlenim materam), zato naj bi nekatere matere zapustile delo po rojstvu prvega otroka. Izjema naj bi bila konfekcijska tovarna Lisca, *»kjer imajo dobro skrb za ženske.«* Prašnikar je spraševal, kakšne so sploh bile možnosti zaposlovanja žensk. Problem je bil, kot je izpostavil, da se z vprašanjem ni nihče sistematično ukvarjal; *»nimamo pregleda, kako živijo zaposlene matere, kako skrbje za svoje otroke, nihče ne skrbi za matere samohranilke in za njihove otroke.«*³⁴⁷ Prašnikar je poudaril

343 Ob tem naj spomnim, da gre za čas, ko je le postopoma prihajalo do tehnološke modernizacije gospodinjstva, in četudi je do te prišlo, so ostala določena pričakovanja vezana na spol pri delitvi dela doma. – Vodopivec, Sem delavka, mati in gospodinja, str. 76, 77.

344 Tri četrtnine vseh zaposlenih žensk je zaposlila konfekcija (skoraj izključno ženske), pletilsko podjetje, tovarna elektroporcelana, TEV Varnost (Prašnikar, *Problematika zaposlovanja žensk*, str. 19). Od vseh zaposlenih je bilo 35,8 % žensk, v gospodarstvu 32 %.

345 Prašnikar, *Problematika zaposlovanja žensk*, str. 51.

346 Prav tam, str. 52.

347 Prav tam, str. 28.

pomen sistematičnega spremljanja zaposlovanja žensk, poznavanje socialnih in drugih problemov za načrtovanje bodočega gospodarskega razvoja.³⁴⁸

Paradigma delavke matere je bila sestavni del socialistične ideologije in vsakdanjega življenja. Moška »pomoč« je v redkih primerih spreminjala odnose med spoloma v domačem okolju, spremembe so bile bolj povezane z menjavo generacij. Mizogini vzorci so bili tudi v idealih dobre matere in gospodinje, ki so ga ponotranjile in širile ženske.³⁴⁹ Ne glede na to pa zaposlitev v tovarni ženskam ni prinesla le ekonomske samostojnosti, povečevala je njihovo samozavest; ženske se z zaposlovanjem niso začele le materialno, temveč tudi socialno emancipirati. V tovarnah so se zaposlene spoznavale z drugačnim načinom življenja, si pridobivale izkušnje in druga znanja. Zaposlitev v tovarnah je spreminjala družbeni položaj žensk, njihove vloge v lokalnem prostoru, v družinskem življenju in hkrati razmerja med različnimi generacijami žensk.

ŽENSKA INDUSTRIJA, FEMINIZIRANO DELO

Reprezentacije tekstilne industrije se navezujejo na širšo industrijsko krajino (ki ima seveda v socialistični modernizaciji zelo drugačno vlogo kot v post-socialistični različici), a so vendar hkrati tesno prepletene s spolnimi ideologijami in predstavami. Tekstilna industrija je kot lahka oz. ženska industrija (tako v socialistični kot postsocialistični dobi) postavljena v nasprotje z moško oz. težko industrijo. V kontekstu tehnološke paradigme, ki utemeljuje sodobno ekonomsko paradigmo razvoja in modernizacije, tekstilna industrija ne kotira visoko (saj naj bi šlo za delovno intenzivno panogo, kjer dela priučena in ne visoko kvalificirana delovna sila). Takšne opredelitve niso nevtralne, temveč vsebujejo niz družbenih predstav in neposredno kreirajo (politično ekonomski) razvoj te industrijske panoge.

V okviru socialistične modernizacije se je zaposlovanje žensk utemeljevalo prav z delom v tekstilni industriji. O tem, kako močno je socialistična modernizacija, tako z ideologijo, z družbenimi institucijami, z vsakdanjimi formalnimi in neformalnimi oblikami, zaznamovala vlogo, položaj in izkušnje tekstilnih delavk v družbi, sem pisala že drugod. Naj pa na tem mestu vendar poudarim, da je bilo v tekstilnih tovarnah po drugi svetovni vojni zaposlenih okoli 80 % žensk.³⁵⁰ Tekstilna industrija je postala močna feminizirana veja industrije. Delav-

348 V vrtcu v Zagorju je bilo takrat 173 otrok. Razlog za majhno število naj bi bil v slabi organizaciji vrta: »Čas zaposlovanja zavodov se ne ujema s časom zaposlenih mater, urejeni prostori so zelo skromni, oprema je slaba, nimajo jedilnic in prostorov za pripravo hrane, ogrevanje je neenakomerno, otroci so pogosto prehlajeni.« (Prav tam).

349 Vodopivec, Sem delavka, mati in gospodinja, str. 77.

350 V tekstilni industriji je bilo v medvojni Jugoslaviji 60 % žensk, največ v Sloveniji (68 %) in na

ke in delavci so bili v tekstilnih tovarnah plačani manj kot delavci v drugih vejah industrije,³⁵¹ med plačami v različnih tekstilnih tovarnah in delovnimi mesti v tovarnah pa so bile nemajhne razlike. Ženske so bile zaposlene predvsem v proizvodnji, administraciji in kadrovskih službah, redko pa na vodilnih položajih ali v tehničnih službah.

Poleg delitve dela je spol prinašal in prinaša tudi druge attribute, ki so določali in določajo vrednost dela. Kot osrednja tema se v retoriki o tekstilni industriji neprestano pojavlja »ženska narava,« ki je predstavljena kot neproblematična povezava med žensko fiziologijo in njeno družbeno vlogo. Delo tekstilne delavke je naturalizirano, povezano je z njenimi naravnimi lastnostmi spretnih prstov, z njeno potrpežljivostjo, vztrajnostjo in trpežnostjo.³⁵² »V vsakem primeru so ženske bolj spretnе, to je sigurno, drugič so bolj delovne, to je pač tako narejeno, in mislim, da je narava zaenkrat tako narejena, da so ženske bolj pridne,« je leta 2004 komentiral vodja oddelka Predilnice Litija. Sklicevanje na esencijalizacijo ženske spretnosti je bilo prisotno v razlagah vseh, s katerimi sem se pogovarjala v času svoje raziskave (med letoma 2002 in 2005). T. i. ženske spretnosti so se kazale in se še kažejo kot naravne zato na delovnem trgu niso kotirale visoko niti po socialističnem industrijskem scenariju niti po sodobni t. i. postindustrijski paradigmi.

Naravna in samoumevna se kaže tudi delitev dela znotraj tekstilne tovarne: fizično težko delo in delo z moderno tehnologijo naj bi opravljali moški. Zgodovinski pregled v razmerja med tehnologijo in spoloma ne kaže, da bi ženskam pripisovali razumevanje tehnološko izpopolnjenih in zahtevnejših strojev. Ženske so pač pritiskale na gumbе, moški pa so znali stroje ponovno zagnati, s čimer so obdržali nadzor nad stroji, nad delom in posredno tudi nad delavkami.³⁵³ To je do neke mere točno: če se je stroj v proizvodnji pokvaril, je morala delavka, da ga je pognala, počakati na strokovnjaka oz. na nadrejenega, da je to odredil. Dlje ko je čakala, manjšo normo je dosegla. A vendar vpogled v mikrookolje vsakdanjega življenja v proizvodnji hale tovarne pokaže, da so delavke starejše stroje marsikdaj zagnale same. Prav tako so njihove spretnosti marsikje cenili vzdrževalci in mojstri v proizvodnji. Le ti so jih večkrat vprašali tudi za nasvet.³⁵⁴ Spretnost tekstilne delavke, njena hitrost, iznajdljivost, pozna-

Hrvaškem. Poleg tobačne industrije je bilo v tej panogi največ žensk. – Kresal, *Tekstilna industrija*, str. 188.

351 Konec sedemdesetih let so bili osebni dohodki v tekstilni industriji najnižji od vseh industrijskih panog, 13 % so zaostajali za povprečjem v industriji. Dejansko so bili še nižji, saj je bil v povprečje zajet tudi del izplačil za nočno delo. – Debevc, *Slovensko tekstilstvo*, str. 108.

352 Intervju, vodja oddelka Predilnice.

353 Simonton, *A history of European women's work*, str. 265.

354 Priučeno znanje je v proizvodnji tekstilne tovarne obdržalo določeno moč kljub vstopu drugih kvalifikacij in znanj, s tem tudi izkušnje in telesno znanje. Takšno situacijo sem zaznavala tudi v času postsocialističnega preoblikovanja pri terenskem delu v še delujoči Predilnici Litija leta 2005.

vanje stroja so utemeljevali njen pomen v tovarni. Izkušnje so se torej oblikovale v konkretnih odnosih in situacijah ter so se navezovala na različne vrednostne predstave, ne zgolj v širši družbi, temveč tudi v lokalni skupnosti in proizvodnji tovarne.

Kot sem že zapisala, je bilo v času socialistične modernizacije socialno delo v gospodarstvu opredeljeno v institucionalizaciji (in s tem v pomenu) družbene skrbi za zaposlene. A tudi službo socialnega dela v socialistični preteklosti so sooblikovale ideologije o spolu. Poleg tekstilne industrije je bilo in ostaja feminizirano socialno delo. Socialno delo se na trgu dela tudi podobno vrednoti; povezuje se s konceptom skrbi in nege, je naturalizirano, pogosto se ga razume in razlaga kot sestavni del ženske narave. Po mnenju upokojene profesorice Rapoša so bile ženske pogostejše uporabnice socialnega dela v podjetjih in tudi socialne delavke so bile v večini ženske, kar je prispevalo »*k slabšemu statusu oz. vrednotenju socialnega dela v delovnem okolju*«. ³⁵⁵ Pri tem gre za vidik vrednotenja socialnega dela v širši družbi. Kot sem izpostavila že pri vrednotenju dela tekstilnih delavk, pa je dobro pogledati na več vidikov, ne zgolj v pomenske pripise širše družbe.

Drug vidik zajame vpogled v mikroprostor. Vprašanje namreč je, kaj je pomenilo dejstvo, da je bila socialna delavka ženska v ženskem kolektivu tekstilne industrije. Marina iz Pletenine je bila prepričana, da ji je »*v ženskem kolektivu pomagalo, da je ženska; drugače ne bi bilo takih uvidov*«. ³⁵⁶ Ženske so se ženski lažje odprle, zaupale, druga drugo naj bi bolje razumele prav zato, ker so bile ženske. Prepoznale so se v svoji družbeni pozicioniranosti kot ženske ³⁵⁷. Svoje identitete so konstruirale oz. vzpostavljale prav v interakciji, v odnosu zaupnosti, intimne, v skupnem socialnem prostoru, ki ga gre razumeti kot socialni, simbolni in kulturni kapital.

Ivana iz Sivilanita Kamen je dodala: »*Smo se kar dobro ob bok postavile moškim. Tudi z organizirano rekreacijo po delovnem času so se ženske dvigale, pa združevale in tako enakopravno parirale moškim. Ker moški so bili vsi v nekaj vključeni, vsaj ta glavni. V Sivilanitu smo imele še sekcijo, Ženske na kolo, moški za štedilnik. Pa smo šle po svetu*«. ³⁵⁸ Navedenega seveda ne kaže razumeti zgolj kot povečano žensko družabnost, temveč tudi kot odpiranje prostora z emancipatornim potencialom, z možnostjo mobiliziranja žensk. Gre za pomembnega oblikovalca sebstva in identitete posameznice, ki se oblikuje v skupnem prostoru in v medsebojnih vezeh ter ima lahko motivacijsko moč (lahko deluje kot podpora, spodbuda ali pa konkretno v dejanju) tudi v drugih okoljih in odnosih.

³⁵⁵ Intervju, Rapoša Tajnšek.

³⁵⁶ Intervju, Oštir.

³⁵⁷ Pri tem ne mislim, da niso prepoznavale socialnih razlik. Vendar pa trdim, da je imelo prav oblikovanje skupnega ženskega prostora pomen.

³⁵⁸ Intervju, Skamen.

ZA ZAKLJUČEK

Namen tega članka ni celoviteje orisati zgodovino socialnega dela v socialističnih tovarnah na Slovenskem. Toda gradivo o delu izbranih socialnih delavk v tovarnah v času, ko se je ta služba vzpostavljala, opozarja na več še danes pomembnih vprašanj: prvič, osvetljuje gledanje na gospodarstvo in socialno politiko v socializmu (vsaj v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja), na tedanje razumevanje gospodarskega in družbenega razvoja ter pomena, ki so ga pripisovali varnosti in pripadnosti. Nikakor ne trdim, da so razvojne gospodarske in družbene naloge povsod razumeli enako in na opisan način. Nedvomno je bilo tudi v obdobju socializma veliko anomalij, pomanjkanja posluha za socialno problematiko delavcev in delavk in celo nasprotovanj aktivnejši socialni politiki v podjetjih. Toda kot kažejo pogovori s socialnimi delavkami, arhivsko gradivo tekstilne tovarne Pletenina in seminarske naloge študentk in študentov, so bila kljub številnim oviram in problemom socialna vprašanja zaposlenih v industriji deležna tudi sistematične pozornosti in preučevanja. Pri tem še posebej izpostavljam pozornost, ki so jo v obravnavanih podjetjih – pa tudi širše – posvečali delovnim in družinskim razmeram. Kot je opozoril že omenjeni magistrski študent Prašnikar, v ospredju razprav niso bila zgolj vprašanja družbene infrastrukture (vrtcev in drugih družbenih servisov), temveč tudi prepoznanje problemov in poskusi njihovega sistematičnega reševanja. To poudarjam predvsem zaradi sodobnih procesov intenzivne individualizacije družbe in odrivanja perečih socialnih tem pod krinko navidezne depolitizacije nekaterih prostorov in privatizacije drugih.

Vprašanje je relevantno tudi v metodološkem smislu, saj nas opominja, da gre na vlogo žensk, njihovega dela in vloge v gospodarstvu gledati širše. Kot so opozarjale številne feministične teoretičarke, raziskovalke in raziskovalec vpogled v zgodovinske in kulturne specifičnosti ne prinaša le empirično gradivo, temveč načena tudi metodološka vprašanja. Drugi aspekt je torej prav ta, kako nam (zgodovinsko antropološki) vpogled v službo socialnega dela v tekstilnih tovarnah (ali v tovarnah na splošno) v socializmu pomaga pri preučevanju izkušenj in vloge žensk v gospodarstvu (kot tudi v kritiki sodobnih družbenih pogledov na problematiko). Kako nam specifično zgodovinsko razumevanje gospodarstva, pozornost, ki so jo v preteklosti posvečali vprašanju usklajevanja družinskega in delovnega okolja, odpira analitično perspektivo? Če sem še bolj konkretna, kako preučevati žensko na trgu dela, če ne razumemo njene vloge, izkušenj izven njene zaposlitve? Kako dejansko razumeti gospodarstvo, če ne pogledamo izven (sodobnih) ekonomskih kategorij?

Na pomen ženskega neplačanega dela pri preučevanju plačanega dela so opozarjale številne feministične raziskovalke. Izpostavile so pomen nevidnega

dela – dela, ki ostaja izven ekonomskih kategorij ter razlag tržnih odnosov. Poleg feminističnih teoretičark so v tej smeri vedno glasnejše tudi kritike ekonomske antropologije: problematična je dihotomija plačanega in neplačanega dela; dela, ki je statusno priznано, in tistega, ki ni. To ni le domače delo, ampak tudi druge neformalne oblike kot tudi širše razumevanje ekonomskih praks, ne zgolj po ekonomsko priznanih kategorijah in konceptih. Takšna opozorila poudarjajo, da pri analitičnem raziskovanju ne gledamo zgolj v produkcijo, temveč v družbeno reprodukcijo, v moralno ekonomijo, v mrežo odnosov, neformalnih transakcij, recipročnosti, zaupanja, skrbstvenih praks. Ekonomski antropologi izpostavljajo družbena razmerja, na katerih temeljijo procesi produkcije, izmenjave, distribucije in potrošnje, kulturna razumevanja teh procesov, družbene odnose in hierarhije, ki procese vzpostavljajo oz. jih omogočajo. Pristopi poskušajo preseči sodobno ekonomizacijo družbe, odpirati vpogled v drugačno razumevanje ekonomskih procesov, kot jih predstavlja logika ekonomije, osredotočajo se na primerjavo različnih modelov, tudi vsakdanjih praks navadnih ljudi.

Sodobne kritike kličejo k razumevanju gospodarstva, ki bi bilo širše od preračunavanja, financ, profita, kot sestavnega dela širšega človeškega obstoja in delovanja. Sklicujejo se na širši pogled od zgolj konkretne namenskosti dejanja (ki naj bi temeljil na dobičku in koristi), na raznolike definicije vrednosti, na odnose zaupanja in skrbi, na ekonomijo afekta, mreže recipročnosti, oprijemljive in neoprijemljive vire, materialne in čustvene transferje, ki jih podpirajo moralne dolžnosti.³⁵⁹

Zato tudi sama pozivam, da o ženskah v gospodarstvu razmišljamo širše, izven ekonomsko zastavljenih kategorij, ideoloških politizacij (realnega in nerealnega sektorja),³⁶⁰ da ob sodobni ekonomizaciji družbe ter znanosti tudi v preučevanje ne vpeljujemo podjetniških in menedžerskih diskurzov ter konceptov. Če vprašanja navežem na temo, o kateri govorim v prispevku; torej ne gre le za preučevanje delovnih prostorov in tovarniških režimov, temveč tudi različnih oblik državne distribucije, organiziranega socialnega varstva, razumevanja le-tega predvsem v odnosu do reform socialne politike ter družbeno ekonomskih preoblikovanj. Na to metodološko vprašanje nas opominja prav vpogled v socialno službo v podjetjih v socializmu, ki kaže na specifična razumevanja in posledično tudi organiziranja življenja delavke ter delavca, na razumevanje gospodarstva v družbeni vpetosti in

359 Tem vprašanjem je namenjen izvod devete številke revije *Current Anthropology*, pregled kritike pa sta v uvodu zapisala Susana Narotzky in Niko Besnier (*Crisis, Value, and Hope*).

360 V zadnjem času so javni uslužbenci postali tarče intenzivne ideološke ofenzive, ki javni sektor diskreditira kot neproduktiven, neučinkovit in parazitski, ljudi, ki delajo na tem področju, pa kot lene in odvečne (Krašovec, *Razredni boj po novi ekonomiji*, str. 63). Nekatera znanja in dela se v sodobnem času kažejo kot nepotrebna, tudi v akademskem svetu je gospodarski faktor (sodelovanja s podjetniškim sektorjem) postal eden močnejših faktorjev pri ocenjevanju strokovnega (uspešnega) delovanja posameznice oz. posameznika.

v povezavi s socialnimi interesi, na institucionalizacijo družbene skrbi, katere del je tudi sistematično spremljanje oz. preučevanje problemov.

Pri preučevanju spola in dela ne gre zgolj za vprašanje prisotnosti žensk na trgu dela, tudi ne le za vprašanje organizacije dela po spolu. Pomembno je tudi vprašanje, kako je delo, ki ga ženska opravlja, vrednoteno v družbi. Feminizacija določenih sektorjev dela se kaže kot samoumevna in naravna. Žensko delo, kot na primer spretni prsti tekstilne delavke in družbena skrb socialne delavke, se kažejo kot njune naravne značilnosti, gre za dejavnosti, ki naj bi zajele njuno »naravno« delo oz. osebno karakteristiko. Pri obeh sektorjih torej prihaja do družbene naturalizacije, kar vpliva na specifična vrednotenja na trgu dela in v družbi. A vendar je treba pri tem pogledati tudi v mikroprostore in odkrivati konkretne spretnosti, znanja, akcije, socialne mreže, odnose zaupanja, v načine, kako oblikujejo socialni prostor in ga polnijo z možnostjo delovanja.

Ideologije o spolu strukturirajo delovna mesta, na delovnem mestu se spol rekreira. Delo organizira družbene odnose in vezi, na delu se krepijo predstave in pričakovanja o spolu. A hkrati se v delovnih prostorih in z izkušnjami dela vzpostavljajo identitete posameznic, krepijo samozavest, avtonomija, občutja pripadnosti, povezanosti, prepoznanja, ženske se združujejo, povezujejo tudi v subverzivnih akcijah, v osebnih realizacijah, v medsebojni pomoči, vzpostavljajo vezi in odnose s svojo življenjsko energijo.

Naj se na koncu vrnem k sogovornicam. »*Socialno delo je bilo v tekstilni tovarni pomembno tudi zaradi spodbude, stimulacije, podpore ženska ženski,*« je izpostavila Ivana iz Svilanita. In zaključila: »*Na glas smo začeli* (o nekaterih stvareh) *govoriti.*«³⁶¹ Kot sem že zapisala, je to zajelo procese družbenega vključevanja in prepoznanja, ki pa niso učinkovali zgolj na kognitivni, temveč tudi na telesni, čustveni in čutni ravni.

Izkušnje dela različnih žensk kažejo na prepad in pogajanja med pričakovanim, želenim, na eni strani ter realnimi možnostmi na drugi, hkrati pa tudi na številna protislovja in dvoumja, na kompleksen preplet različnih ravni in diskurzov, ki segajo tudi izven meja namenov ljudi in racionalnega, kar vse je del vsakdanjega življenja.

361 Intervju, Skamen.